

ULUSLARARASI
ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU
XI

15-16-17 Ekim 2021

BİLDİRİLER
III

**ULUSLARARASI
ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU XI**

KOORDİNATÖR
DR. COŞKUN YILMAZ

BİLİM KURULU

BAŞKAN

PROF. DR. MEHMET ÂKİF AYDIN

PROF. DR. ABDURRAHİM BENHEDDA	PROF. DR. MACHIEL KIEL
PROF. DR. AHMET EMRE BİLGİLİ	PROF. DR. MAHMUT AK
DR. AL MAHDİ AL RAWADİEH	PROF. DR. MEHMET İPŞİRLİ
BEŞİR AYVAZOĞLU	PROF. DR. MURAT GÜL
PROF. DR. ERHAN AFYONCU	PROF. DR. MUSTAFA İSMET UZUN
PROF. DR. EROL ÖZVAR	PROF. DR. MUSTAFA KURT
PROF. DR. FATMA ÇİÇEK DERMAN	PROF. DR. MÜRTEZA BEDİR
PROF. DR. GÜLFETTİN ÇELİK	PROF. DR. F. NALAN TÜRKMEN
PROF. DR. M. FATİH ANDI	PROF. DR. NİHAT ÖZTOPRAK
PROF. DR. FERİDUN M. EMECEN	PROF. DR. NURİYE GARİPAĞAOĞLU
PROF. DR. HAYATİ DEVELİ	PROF. DR. SAADETTİN ÖKTEN
PROF. DR. HEDDA REINDL-KIEL	PROF. DR. SABAHATTİN AYDIN
PROF. DR. İDRİS BOSTAN	PROF. DR. ŞEKİP BENAFRİ
PROF. DR. İSKENDER PALA	PROF. DR. TUFAN Ş. BUZPINAR
PROF. DR. İSMAİL E. ERÜNSAL	PROF. DR. TURHAN KAÇAR

SEMPOZYUM SEKRETERYASI

AHMET DEMİRKIRAN	ARŞ. GÖR. DR. ENGİN ÇETİN
ARŞ. GÖR. DR. COŞKUN ÜNSAL	DR. ÖGR. ÜYESİ EMRAH SİYAVUŞ
ARŞ. GÖR. DR. SERKAN OSMANLIOĞLU	ÖGR. GÖR. HASAN YAPICI

DÜZENLEME KURULU

DR. COŞKUN YILMAZ
PROF. DR. CEMALETTİN ŞAHİN
PROF. DR. CENGİZ TOMAR
PROF. DR. MUSTAFA S. KÜÇÜKAŞCI
PROF. DR. TURHAN KAÇAR
PROF. DR. UĞUR DEMİR
DOÇ. DR. YUNUS UĞUR
ZEKERİYA ŞANLIER
GÜLSÜM İSMAİLOĞLU
MESUT MEYVECİ
HÜSEYİN HİLMİ ERDEM

Üsküdar’da Medfun Dağıstanlı Nakşibendî Şeyhi Cemâleddin Gazikumukî, Hayatı ve Tasavvufî Şaysiyeti

Ö Ğ R . G Ö R . D R . İ B R A H İ M E R O L
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi

Giriş

Nakşibendîlik/Hâlidîlik Mevlânâ Hâlid- Bağdâdî’nin Şirvanlı halifesi İsmail Sirâcedîn-i Şirvânî-i el-Kürdemirî’nin (ö. 1265/1848) şeyhinden icazet alarak 1817’de günümüzde Azerbaycan hudutları içinde yer alan Kürdemir bölgesine dönmesiyle yayılmaya başlamıştır. Tarikat Azerbaycan’da hızla yayılırken Molla Muhammed Yeragî (1253/1830) ile de Dağıstan’da intişar etmiştir. Yeragî’nin tek halifesi ise Şeyh Cemâleddin Gazikumukî (ö. 1286/1869) olmuştur. Şeyh Cemâleddin o dönemde bölgenin yöneticisi olan Aslan Han’ın kâtibi görevindeyken Yeragî vasıtasıyla Nakşibendîliğin Hâlidîyye koluna intisap etmiştir. Tarikata girdikten sonra resmî görevlerinden istifa eden Şeyh Cemâleddin terk-i dünya ederek münzevi bir hayat yaşamaya gayret etmiş ve Dağıstan’da pek çok kimsenin tasavvuf yoluna girmesine sebep olmuştur. Rusların sıcak denizle inme siyasetini hayata geçirip Kafkasları işgal etmeye başladığı dönem aynı zamanda Şeyh Cemâleddin’in de “Kafkas’ın Şeyhi” olarak anılmaya başladığı döneme denk gelmiştir. Gazi Muhammed ve Şeyh Şâmil gibi Müridizm hareketinin liderleri Şeyh Cemâleddin sayesinde tarikata intisap etmiş böylelikle Ruslara karşı yürütülen kutsal cihat tasavvufî bir karakter kazanmıştır. Şeyh Cemâleddin Gazikumukî pek çok özelliği sebebiyle bölgenin manevî hayatı üzerinde ve Hâlidîliğin Dağıstan’da yayılmasında etkili olmuştur. Âlim, zahit bir şahsiyet oluşunun yanı sıra son derece güzel bir ahlaka sahip olması hüsn-i hat, hitabet ve şairlik gibi özellikleri

Şeyh
Cemaleddin
Efendi'nin
damadı Şeyh
Şamil

cem etmesi onu bölge halkı arasında mümtaz bir şahsiyet haline getirmiştir. Kendi döneminde bölgede pek çok ili adamı ve molla olmasına rağmen Şeyh Cemâleddin, yaşadığı Kur'ân - Sünnet eksenli hayat tarzı ve samimiyeti sebebiyle bölgede en çok tercih edilen şeyh olmuştur. Şeyh Şâmil'in idareciliği döneminde (1834-1859) Dağıstanlıların ve Çeçenlerin büyük bir kısmı onu üstat olarak kabul etmiştir. 1859'da Şeyh Şâmil'in teslim olmasıyla birlikte Şeyh Cemâleddin de Osmanlı Devleti'ne göç etmiştir. Hayatının geri kalan kısmını Üsküdar'da kendisine tahsis edilen evde geçirmiş ve 1869'da yine Üsküdar'da vefat etmiştir. İstanbul'a göç ettiğinde Sultan Abdülmecit hürmet göstererek onu "Kafkas'ın şeyhi" olarak adlandırmıştır. Üsküdar'da yaşadığı müddette evi Dağıstan'dan gelen pek çok sûfî ve mücahit tarafından ziyaret edilen bir mekân olmuştur.

A. Şeyh Cemâleddin Gazikumukî'nin Hayatı

1. Gazikumukî'nin Tarikat öncesi Hayatı

Asıl adı Cemâleddin'dir. Dağıstan'ın Gazikumuk bölgesinde doğmuş bundan dolayı da Gazikumukî olarak meşhur olmuştur. Bazı araştırmalar onun "Seyyid"

olduğunu ve Hz. Muhammed'in soyundan geldiğini iddia etmektedir¹. Hayatının büyük bölümünü Dağıstan'ın Sokratlı kasabasında geçirmiştir. Dönemin âlimlerinden şeriat ilimlerini tahsil etmiş tahsilinden sonra Gazikumuk hanı Aslan Han'ın sekreteri olarak çalışmıştır. Çalışkanlığı ve dürüstlüğünden dolayı Aslan Han Kürin bölgesinde üç köyün² vergisini o gün ki Rus idaresinin de onayıyla ona bağışlayarak ödüllendirmiştir³.

Bir müddet kendisine hibe edilen bu köylerden aldığı vergilerle hayatını idame ettiren Şeyh Cemâleddin daha sonra alınan tüm vergileri bağışlayarak tövbe etmiş ve Hakk'a yönelmiştir⁴. Aslan Han'ın hizmetinde iken işlediği bütün günahlara, "zâlimler topluluğuyla münasebette olanlar- ilâhî rahmetin korudukları hariç- hayatlarını günah içinde geçirirler."⁵ Mantığından hareketle tövbe eden Şeyh Cemâleddin kendisine bir mürşit aramaya koyulmuştur. Bu dönemde bölgede medrese dersleri vermeye devam eden Şeyh Cemâleddin'in pek çok öğrencisi de olmuştur. Bunlardan birisi de genç yaşlardan beri onu yakından tanıyan Şeyh Şâmil olmuştur. Şâmil henüz on iki yaşlarındayken Şeyh Cemâleddin'in ders halkasına katılarak ondan şer'î ilimleri öğrenmiştir⁶.

2. Gazikumukî'nin Tarikata İntisabı

O günlerde Dağıstan'ın Yukarı Yerag köyünde yaşayan Molla Muhammed Yeragî adlı âlim bir sûfînin şöhreti tüm Kafkasya'ya yayılmıştı. Şeyh Cemâleddin de Molla Muhammed Yeragî'nin huzuruna giderek Nakşibendî tarikatına intisap etmiştir⁷.

Bir diğer rivayete göre Yeragî'nin şöhretinin Kafkasya'ya yayılması ve Kürin Hanlığı'ndaki pek çok insanın ona intisap etmesinden rahatsız olan Aslan Han, şeyhin bu işleri bırakması ve insanları etrafına toplamaması için o sırada sekreterliği vazifesinde bulunan Şeyh Cemâleddin'i ona göndermiştir. Aslan Han'ın emrini

1 Muhammed Tâhir el-Karakî, *Dağıstan Kılıçlarının Parlaması*, trc. Cafer Barlas İstanbul 1999, s. 92; Alexandre Benningsen-C. Lemerrier-Quelquejey, *Sûfî ve Komiser; (Rusya'da İslâm Tarikatları)*, trc. Osman Türer, Ankara 1988 s. 335; Şeyh Cemâleddin'in resmi için bk. Ek-1.

2 Genel adı Astal olan bu köylerin sayısını Benningsen on beş köy olarak ifade etmiştir. Bk. Benningsen-Quelquejey, *a.g.e.*, s. 337.

3 Nezir Durkilî, *Nûzhetü'l-ezhân fi terâcim-i ulemâ-i Dağıstân*, hzr. Ebû Bekir b. Sehâvet ed-Durkilî, Dağıstan t.y. 499; Benningsen-Quelquejey, *a.g.e.*, s. 297.

4 Nezir Durkilî, *a.g.e.*, 499; Benningsen- Quelquejey, *a.g.e.*, s. 297; Mehmed Rıhtım ve Fariz Halilli, *Mevlânâ İsmayıl Sirâceddin Şirvânî*, Bakü 2011, s. 86.

5 Bu ifade Şeyh Cemâleddin Gazikumukî'nin *el-Âdâbu'l-marziyye fi'l-Tarikat-i Nakşibendiyye* adlı eserine kendi oğlu tarafından yazılan önsözünde yer almaktadır. Lâkin kitabın elimizdeki nüshasında bu ifade mevcut değildir. Benningsen- Quelquejey, *a.g.e.*, s. 297.

6 İbrahim Erol, "Şeyh Şâmil'in Nakşibendiliği Meselesi", *RTEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII, Rize 2020, 13-38.

7 Nezir Durkilî, *a.g.e.*, s. 499; Benningsen- Quelquejey, *a.g.e.*, s. 297; Rıhtım ve Halilli, *a.g.e.*, s. 86.

ona iletmek için Yeragî ile görüşmek için huzura giren Şeyh Cemâleddin ondan çok etkilenererek hemen orada tarikata intisap etmiştir⁸.

Konu hakkındaki rivayetler farklı olsa bile Şeyh Cemâleddin'in daha memur iken dünyadan el-etek çektiği ve bir mürşid arayışı içinde olduğu görülmektedir. Tarikata intisabından sonra tüm vazifelerinden istifa etmesi⁹, seyrüsülûkünü tamamlayıp kısa sürede Molla Muhammed'den hilafet alması Şeyh Cemâleddin Gazikumukî'nin manevî ilimlerde kararlı ve istidatlı olduğunu göstermektedir.

Molla Muhammed Yeragî Şeyh Cemâleddin'e insanları irşad etmesi ve tarikâtı bulunduğu bölgede yayması için izin vermiştir. Kürdemirî'nin müridi Yeragî de kendisinden sonra tarikâtı devam ettirmesi için Şeyh Cemâleddin'i görevlendirmiş ve ona bazı tavsiyelerde bulunarak yardımcı olmuştur. Durkilî'nin naklettği-ne göre Yeragî, Şeyh Cemâleddin Efendi'ye şu mektubu göndermiştir:

*“Bismillahirrahmanirrahîm. ... Ey âlim ve değerli dost. Nerede, ne zaman ve ne şekilde olursan ol Allah'ın dinine sımsıkı sarılmalısın ve bütün Müslümanlara nasihatte bulunmalısın. Kendin için istediğin şeyleri müminler için istemeli, kendin için sevmediğin şeyleri diğer müminler için de istememelisin. Tıpkı sağlam bir iman gibi. Kendinin ve sana tabii olanların işlerini elinizden geldiğince sessizce yapmaya çalışın ve halka karşı kibarlık ve nezaketten ayrılmayın. Bununla birlikte tarikata intisap edenlere gizli şekilde seyr u sülûklerini tamamlamayı öğretmelisin. Tarikata girmeyen Müslümanlara da açıktan vaaz ve nasihat etmeli ve onları uyarmalısın. Tüm işlerini Allah'a havale ederek ona tevekkül et ve ancak ondan kork, güçlü olsa bile başkasından korkma. Tüm benliğinle Allah'a yönel, fakirliğe düşsen bile başkasından isteme. Esselamu Aleyküm...”*¹⁰

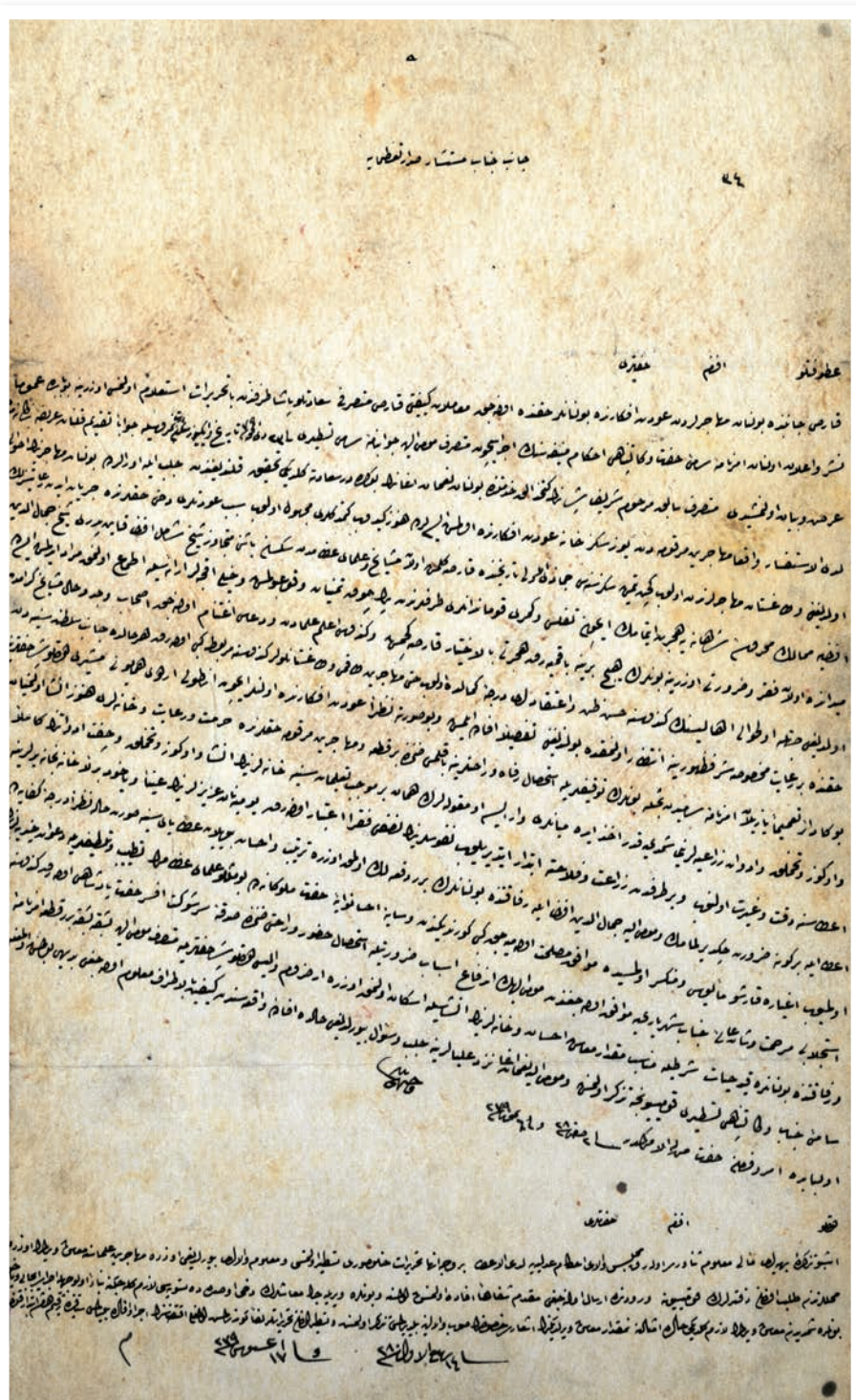
Yaşadığı yere geri dönen Şeyh Cemâleddin vakitlerini terk-i dünya içinde ibadet ve onu ziyarete gelenleri tarikata davetle geçirmiş, Dağıstan'ın hemen her yerinden peç çok insanın Halidîliğe girmesine vesîle olmuştur. Bunlar arasında Gimrili Gazi Muhammed ve İmam Şâmil de mevcuttur. Şeyh Cemâleddin Gazi Muhammed'e tarikatta icâzet vermiştir¹¹. Böylece Dağıstan'da Ruslara karşı yapılan cihat Hâlidî şeyhlerinin ve müridlerinin organize ettiği bir harekât olarak Müridizm adını almıştır.

8 Şuayb b. İdrîs el-Bâkînî, *Tabakâtü'l-havâceğân-ı Nakşibendiyye ve sâdâtü'l-meşâihi'l-Hâlidîyye el-Mahmûdiyye*, Mohaçkale 2014, s. 421; Rıhtım ve Halilli, a.g.e., s. 86

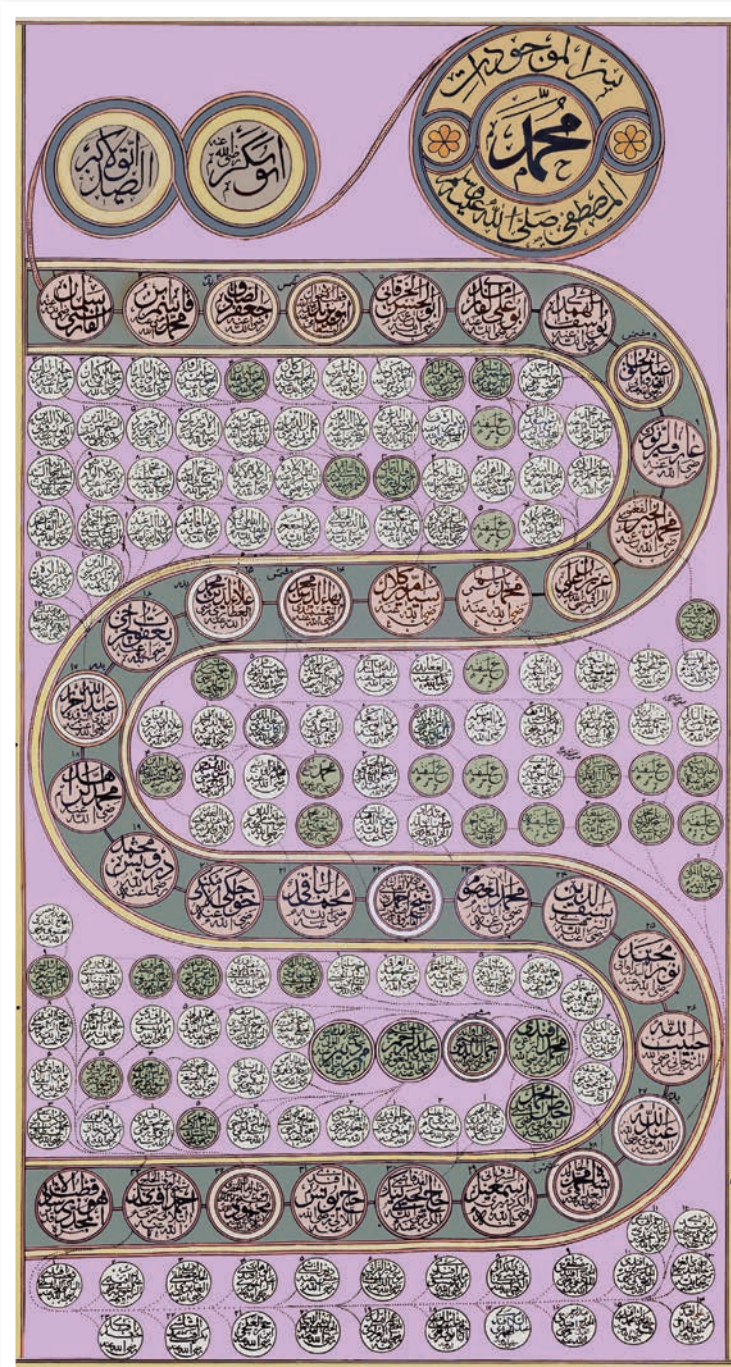
9 Nezir Durkilî, a.g.e., s. 499

10 Nezir Durkilî, a.g.e., s. 500-501.

11 Nezir Durkilî, a.g.e., s. 500; Benningsen- Quelquejay, a.g.e., s. 300; Muhammed Tâhir el-Karakî, Dağıstan a.g.e., s. 91.

Şeyh Şamil
Efendi'nin
kayımpederi
Şeyh
Cemaleddin
Efendi ile
hanımının
maaşları
hakkında
belge, BOA,
İ.MVL, nr.
493-22297

Şeyh Cemâleddin'in orjinal silsilesi

İlk başlarda bu duruma sessiz kalan Aslan Han Şeyh Cemâleddin'in ziyaretçilerinin arttığını görünce Müridizm'in Gazikumuk'a yayılmasından korkmuş ve onun inziva hayatını terk etmesi hususunda baskı yapmıştır. Bu baskı karşısında Şeyh Cemâleddin, kendisinin hiç kimseyi davet etmediğini fakat kendini görmeye gelenleri de geri çevirmeye niyeti olmadığını belirtmiştir¹².

Daha sonra düşmanca bir tutum sergileyen Aslan Han Şeyh Cemâleddin'den bu yoldan dönmesini istemiş, ancak başarılı olamayınca onu ölümle tehdit ederek kovmuştur. Hatta bir rivayete göre Aslan Han bir defasında şeyhi yanına çağırıp ona: *"Senin velî olduğunu ve kerametler gösterdiğini söylüyorlar. Bana bir keramet gösterirsen senin velî olduğunu kabul ederim."* demiştir. Bunun üzerine Şeyh Cemâleddin; *"Beni serbest bırak. Ben bir velî değilim. Fakat Allah'ın bir kuluyum. Diye cevap vermiştir. Bundan*

12 Benningsen- Quelquejay, a.g.e., s. 297.

sonra Aslan Han bir keramet göstermesini aksi halde onu öldüreceğini söylemiştir. Han'dan kurtulamayacağını anlayan Şeyh Cemâledin Efendi kendisine bir nöbetçi vermesini ve ana caddeye çıkarmasını istedi. Yanında nöbetçiyle ana caddede bir müddet yürüyen şeyh birden durmuş ve yere dikdörtgen çizerek; burada kâfirlerle savaşıırken şehit olmuş Hayhana adında bir kadın olduğunu, vücudunun kefeni içinde hiç bozulmadan durduğunu söylemiştir. Nöbetçi kendisine gülmüş ve bu caddede gübreden başka bir şey olmadığını, Aslan Han'ın onu öldüreceğini söyleyerek şeyhi alaya almıştır. O sırada oradan öküzüyle geçmekte olan şeyhin bir müridi, şayet burada bir mezar varsa öküzü hemen orada kurban edeceğini söyleyerek Şeyhe destek olmuştur. İşaret edilen yer kazıldığında söylenildiği gibi bozulmamış bir kadın cesedi bulunmuş bu olay üzerine Aslan Han da Şeyh Cemâleddin'i öldürmeyerek serbest bırakmıştır.¹³ Gazikumuk'u terk eden Şeyh Cemâleddin Sudahar kasabasına göçmek zorunda kalmış ve Aslan Han'ın vefatına kadar da geri dönememiştir. Aslan Han'ın ölümünden sonra Gazikumuk'a dönen Şeyh Cemâleddin, İmam Şâmil hareketine kadar burada yaşamıştır¹⁴.

İmam Şâmil'in imameti döneminde (1834-1859) Dağıstanlıların ve Çeçenlerin çok büyük bir kısmı Şeyh Cemâleddin'i üstat olarak kabul etmişlerdir. İmam Şâmil şeyhinin kızı Zahide ile evlenmiş, kendi iki kızını da Şeyh Cemâleddin'in iki oğluna vermiştir¹⁵.

Nakşibendiliğin Molla Muhammed Yeragî'den sonra Dağıstan'daki tek ve en önemli mürşidi olan Şeyh Cemâleddin'den sonra tarikat onun farklı halifeleriyle çeşitli kollara ayrılmıştır. Bu halifeler arasında Mamma Debîr er-Rûcî (ö. 1323/1905), Hacı Abdurrahman Efendi es-Sugûrî (1299/1882) ve Hacı Halil Efendi el-Cinîgî (1290/1874) gibi dönemin meşhur Dağıstanlı sûfîleri mevcuttur¹⁶.

3. Gazikumukî'nin İstanbul'a Göç Etmesi ve Üsküdar Günleri

Gâzi Muhammed ve Şeyh Şâmil'in gazavâtı döneminde bölgeden ayrılmayan Şeyh Cemâleddin, 1859 yılında Şâmil'in Ruslarla anlaşıp teslim olmasından sonra pek çok kimse gibi Kafkaslardan ayrılıp Anadolu'ya hicret etmiştir.

13 Bk. Benningsen-Quelquejay, *a.g.e.*, s. 300.

14 Nezir Durkîlî, *a.g.e.*, s. 499; Şuayb el-Bâkî, *a.g.e.*, s. 421, Rıhtım ve Halilli, *a.g.e.*, s. 86.

15 Cafer Barlas, *Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, İstanbul 1999, s. 337.

16 Geniş bilgi için bk. İbrahim Erol, *Azerbaycan'da Nakşibendilik*, İstanbul 2000, s. 106.

Arşiv kayıtlarında ve Şeyh Cemâleddin'in Sultan Abdülaziz'e sunulmak üzere gönderdiği 20 Rebiülevvel 1279/15 Eylül 1862 tarihli arzualde kendisinin Dağıstanlı bir Nakşibendî şeyhi olduğunu, Şeriat-ı Muhammediyye'yi ve Nakşibendî tarikatını gücü nispetinde yaymaya çalıştığını, damadı Şeyh Şâmil'le birlikte Ruslara karşı omuz omuza mücadele ettiğini belirtmiştir. Bu cihatlarında Hakkı ve adaleti üstün tuttıkları sürece galip geldiklerini fakat kaderin bir cilvesi olarak hallerinin değiştiğini ve Şâmil'in Ruslara esir düştüğünü, kendisinin de bütün variyetinin ve de mülkünün telef olduğunu, Hristiyanların elinde bîçare ve yalnız kaldığını da ifade etmiştir. Ayrıca Ruslar tarafından kendisine Kafkas mahkemelerinde şer'î hâkimlik görevi teklif edildiğini bunun içinde yıllık üç yüz Tuman verileceğini belirtmiş fakat bunun Ruslar tarafından bozuk ve kötü bir niyetle düşünüldüğü söylemiştir. Aslında Rusların niyetinin; *"bakın sizin şeyhinizi ve müşidinizi para ile doyurduk, o da bizim şer'î hâkimimiz olup tarikatı terk etti"*, dedikodusunu yaymak suretiyle İslâm'ın ateşini söndürmek ve Müslümanların hamiyetini yok etmek olduğunu vurgulamıştır. Kendisinin de bu sebeple bölgeden ayrılp Kars'a geldiğini, beraberinde de altı hane ile on kişilik ailesini de getirdiğini ifade eden Şeyh Cemâleddin geçimi konusunda yardım talebinde bulunmuştur¹⁷.

Gerekli tahkikat ve yazışmalardan sonra Şeyh Cemâleddin'in durumu tespit edilmiş ve geçinmesi için herhangi bir gelirinin olmadığı anlaşılmıştır. Bu sebeple Sedâret'in emriyle kendisine on bin kuruşluk bir ev hediye edilmiş, aylık da bin kuruşluk maaş bağlanmıştır¹⁸. Şeyh Cemâleddin bir müddet sonra İstanbul Üsküdar'a gelmiş ve vefatına kadar burada yaşamıştır. Üsküdar döneminde Şeyh Cemâleddin Sultan Abdülmecit ile görüşmüş, Sultan kendisine hürmet gösterek onu tüm Kafkas'ın şeyhi olarak adlandırarak taltif etmiştir¹⁹.

Osmanlı Devlet'i Müslüman Sünnî Kafkas halkları tarafından da hilâfetin merkezi olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple Kafkaslardan göç eden sûfilerin ilk tercihi Osmanlı olmuştur. Ayrıca gerek Kafkasya'dan Hac yolculuğu yapanların gerekse de ilim talebinde bulunanların uğradığı yerlerden biri de yine Osmanlı olmuştur. Bu veya diğer sebeplerle İstanbul'a yolu düşen Kafkaslıların uğradığı mekânlardan biri de Şeyh Cemâleddin'in Üsküdar'daki evi olmuştur. Burada ikamet ettiği dönem zarfında şeyhin hem yerli hem de Kafkaslı pek çok müridi olmuştur. Şeyh

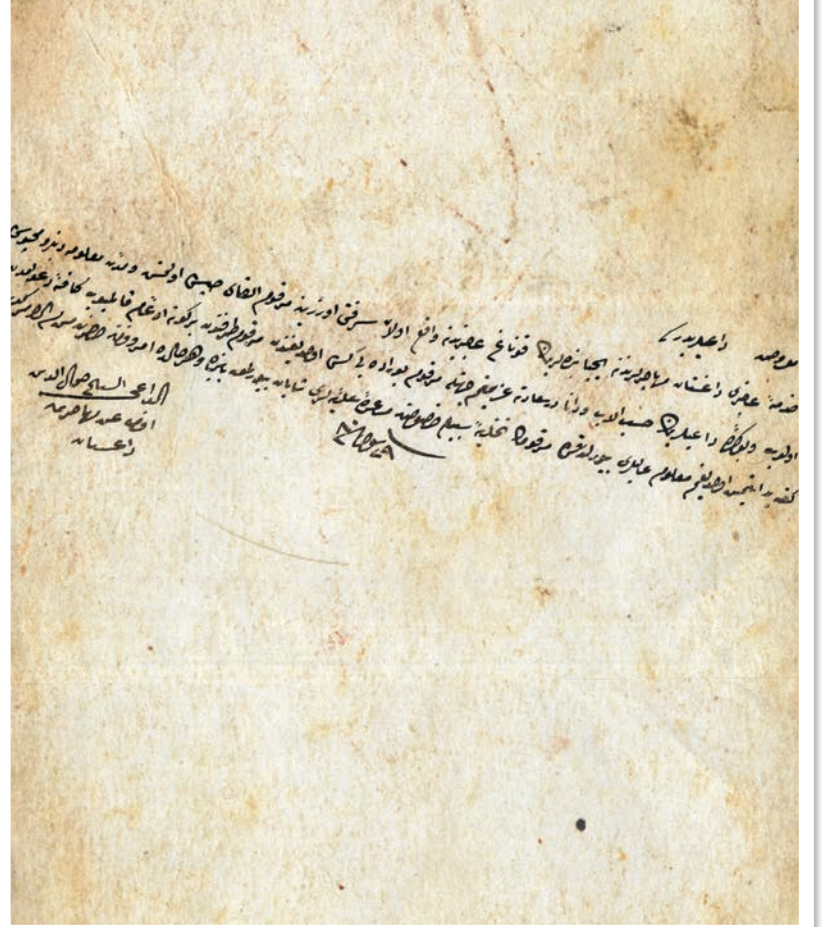
17 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (=BOA), MVL. 408/15. (bk. Ek-2).

18 BOA. İ. MVL. 493/22297-4. (Bk. Ek-3)

19 Hasan Alkadarî, *Âsâr-i Dağıstan*, çev. Musa Ramazan, İstanbul 2003, s. 121; Nezir Durkili, *a.g.e.*, s. 500.

Cemâleddin bu evde 1869 yılında vefat etmiş ve Üsküdar - Karacaahmet Mezarlığı'na Şeyh Şâmil ailesinin bulunduğu kısma defnedilmiştir²⁰.

Şeyh Cemâleddin'in Üsküdar'daki hayatı hakkında bazı menkıbelerin dışında fazla bir bilgiye maalesef ulaşamadık. Bölgede bulunduğu dönemde Üsküdar'da büyük bir yangının çıktığı ve pek çok evin zarar gördüğü rivayet edilmiştir. Yangın esnasında evini terk etmesi için kendisini uyaranlara; “*bu evde bir kuruş dahi haram para yok. Haram parayla inşa edilmeyen eve yangın zarar vermez*”. Diyerek mukabelede bulunmuştur. Yangının Şeyh Cemâleddin'in evine yaklaştığı esnada çıkan bir rüzgârla yön değiştirdiği mervîdir²¹.

Şeyh
Cemâleddin
Efendi'nin
evinden
hırsızlık
zannıyla
tutuklanan
kişilere dair,
BOA, A.MKT.
UM, nr.
818-14

B. Gazikumukî'nin Kafkas Tasavvufundaki Yeri ve Önemi

Kafkas Tasavvufu veya Kafkas Nakşibendî-Hâlidîliği denilince akla gelen ilk ve en önemli isimlerden biri Şeyh Cemâleddin'dir. Özellikle Avarların yaşadığı Dağıstan coğrafyasında tasavvuf sünnî tasavvuf geleneğinin gelişmesinde etkisi büyüktür. Nakşibendî-Hâlidî tasavvuf öğretisini izah ettiği “el-Âdâbu'l-mazıyya

20 Bk. Ek-4.

21 evliya.net/seyh-cemalettin-kumuki-k-s/ (16.10.2021)

el-Âdâbu'l-
Mardîyye
fi't-Tarîkati'n-
Nakşibendiyye'nin
ilk sayfası

fi't-Tarîkati'n-Nakşibendiyye" adlı eseri²² tüm Kafkas halkları tarafından okunup istinsah edilmiştir. Kendisi de, tasavvufun bölgede daha iyi anlaşılması ve halkın bazı geleneklerini İslâm'a uygun hale getirmek amacıyla eseri telif ettiğini belirtmiştir²³. Eserin içeriği, mahiyeti ve konuları başka bir çalışmanın konusudur. Fakat Şeyh Cemâleddin'in, eserinde tarikatın Hz. Peygamberden kendisine kadar gelen silsileyi zikretmesi, kendisinden sonra özellikle Dağıstan'daki Nakşibendî silsilenâmlerinin tek kaynağı olmuştur²⁴. Buna göre onun silsilesi, Mol-la Muhammed Yeragî, Has Muhammed Şîrvânî ve İsmâil Siraceddîn-i Şîrvânî-i Kürdemirî vasıtasıyla Mevlâna Hâlid'e dayanmaktadır. Fakat tarikat kendisinden sonra bölgede birden fazla halifeyle temsil edilmiştir.

Şeyh Cemâleddin bir diğer önemli özelliği ise onun tüm halklar arasında meşhur olan güzel ahlakı, ilmî derecesi ve hüsn-i hat, hitabet, şairlik gibi hususiyetleridir. Bu özellikleri sebebiyle o Kafkaslarda hem sûfîler hem de diğer Müslümanlar arasında bir cazibe merkezi olmuştur. Kendisinin ayrıca devlet terbiyesi

22 Eserin orijinal nüshasından örnek için bk. Ek-5.

23 Bk. Cemâleddin Gazikumukî, *el-Âdâbu'l-marziyya fi't-Tarîkati'n-Nakşibendiyye*, Mohaçkale 1905, s. 2.

24 Bk. Gazikumukî, *a.g.e.*, s. 78-80. Silsile için ayrıca bk. Ek-6.

görmüş olması, siyasetten anlaması ve dönemin sürekli değişen politik duruma yönelik isabetli tavırları halkın onu bir çözüm merkezi olarak görmesi sonucunu doğurmuştur. Avar olması, halkın örf, adetlerini iyi bilmesi ve halk arasındaki problemleri halletmesi de onun “Kafkas’ın şeyhi” olarak anılmasında müessir bir amil olmuştur²⁵.

Şeyh Cemâleddin’in örnek şahsiyetine Rusların da vurgu yaptığı bazı kaynaklarda belirtilmiştir. Çarlık idaresinin bölgedeki yöneticilerinden Orbeliani, Şeyh Cemâleddin Efendi hakkında şunları yazmaktadır. *“Dağıstan’da imamlığın ilk günlerinden bugüne kadar her an ve her yerde en büyük saygıyla anılan bir adam var ki sessiz ve münzevi hayatı, ahireti dünya menfaatlerine tercih etmesi, doğruluğu, adaleti, ilmi ve şariat kurallarına sıkı sıkıya bağlı olması halkın nazarında ona evliya şöhreti kazandırmıştır.”*²⁶

Dağıstan’da XIX. asırda pek çok din adamı olmasına rağmen yaşantılarının İslâmî hayat tarzına aykırı olması sebebiyle halk Şeyh Cemâleddin’e rağbet göstermiştir. Hatta Müridizm Hareketinin lideri Gazi Muhammed (ö. 1832) bile kendi hocası Harakunili Said’e değil de Şeyh Cemâleddin’e intisap etmiştir. Hatta o, içki ve eğlenceye düşkün olan ve dönemin en meşhur âlimlerinden olan Harakunili Saîd’e mektup gönderip onu uyarmış ve kendisine din adamlarının sorumluluklarını hatırlatmıştır²⁷.

Şeyh Cemâleddin’in Kafkaslardaki en önemli fonksiyonlarından biri de Ruslara karşı yürütülen ve batılılar tarafından “Müridizm” olarak anılan kutsal cihadın (gazavât) liderlerinin Nakşibendî tarikatına intisap etmelerini sağlaması olmuştur. Gazi Muhammed ve Şeyh Şâmil ilk önce şeyhin vasıtasıyla tarikatı öğrenmiş ve daha sonra Yerağî ile manevî eğitime başlamışlardır. Bunun sonucu olarak da Kafkaslıların “Gazavât”, Batılıların “Müridizm” olarak isimlendirdiği cihat hareketi tasavvufî (Nakşibendî) karakter kazanmıştır. İlk başlarda Ruslarla usulü gereği mücadele edilmesinin gerekliliğini savunan Şeyh Cemâleddin Kafkas halklarıyla Ruslar arasında silahlı bir mücadelenin sonuçlarının ağır olacağına yönelik Gazi Muhammed’i ve Şeyh Şâmil’i uyarmıştır. Kafkas halklarının Rus kanunları altında yaşamaya alıştığı, hanların da Ruslara sadık oldukları için ve onlarla bir takım anlaşmalar yaptıkları bu sebeple bu insanların böyle bir mücadeleye hazır

25 İbrahim Erol, *Azerbaycan’da Nakşibendilik*, s. 100.

26 Bennigsen-Quelquejay, *a.g.e.*, 339; Rıhtım ve Halilli, *a.g.e.*, s. 87.

27 Muhammed Karakî, *a.g.e.*, s. 91-92; Nezir Durkilî, *a.g.e.*, s. 482; Cafer Barlas, *a.g.e.*, s. 83-84.

olmadıkları konusunda Müridizm hareketi liderlerini uyarmıştır. Neticede Şeyh Cemâleddin haklı çıkmış, Şeyh Şâmil Ruslarla savaşmanın yanı sıra bazı yerli halklarla da savaşmak zorunda kalmıştır²⁸.

Tüm bunlara rağmen Şeyh Cemâleddin yine de Şâmil'den desteğini çekmemiş, Şâmil'in ve naiplerinin halkla sorun yaşadığı zamanlarda aralarında hakemlik yapmıştır. Bu hakemliklerden biri de Bennigsen-Quelquejay tarafından nakledilmiştir. Rivayete göre Şâmil'in askerlerinin Tarku beldesinde halka zulmetmiş, onların koyun ve keçilerini gasp ederek mallarını yağmalamışlar. Bu olay üzerine halk bu zulümden kurtulmak maksadıyla Şeyh Cemâleddin'i çağırmış ve ertesi gün herkes büyük mescitte toplanmış. Şeyh Cemâleddin meclise gelince kadı, çoluk-çocuk herkes şeyhin eteğini öpmek için yarış halinde ona saygı ve hürmet göstermiştir. Ayrıca halk "*Lâ ilahe illallah Cemâleddin veliyullah*" şeklinde tezahürat yapmıştır. Şeyh Cemâleddin burada hem halka hem de Şâmil ve askerlerine dönerek uyarılarda bulunmuş ve ona gerçek bir mürit olmayı, dünya menfaati için değil Allah'ın rızası için cihat etmeyi ve de insanlara zulmetmemeyi tavsiye etmiştir. Bu toplantıdan sonra halkın hüngür hüngür ağladığı ve ortamın sakinleştiği de nakledilmiştir²⁹.

Ayrıca Şâmil'e destek verilmesi konusunda da bazı kimselerle görüşmüş özellikle Khaydak ve Taberasan gibi bölgelerden destek alınmasında önemli rol oynamıştır.³⁰ Bununla da yetinmeyip Şeyh Cemâleddin 1848 yılında dönemin Osmanlı Şeyhülislam'ına mektup yazıp Ruslara karşı cihatlarında Şâmil'e ve kendilerine destek talep etmiştir. Mektubunda; Dağıstan'daki tüm âlimlerin görüşünü aldığını ve onlar adından bu mektubu kaleme aldığını belirtmiş ve içinde bulundukları feci durumun Osmanlı tarafından bilindiği halde herhangi bir yardımın ulaştırılmamasına çok şaşırdıklarını ifade etmiştir³¹.

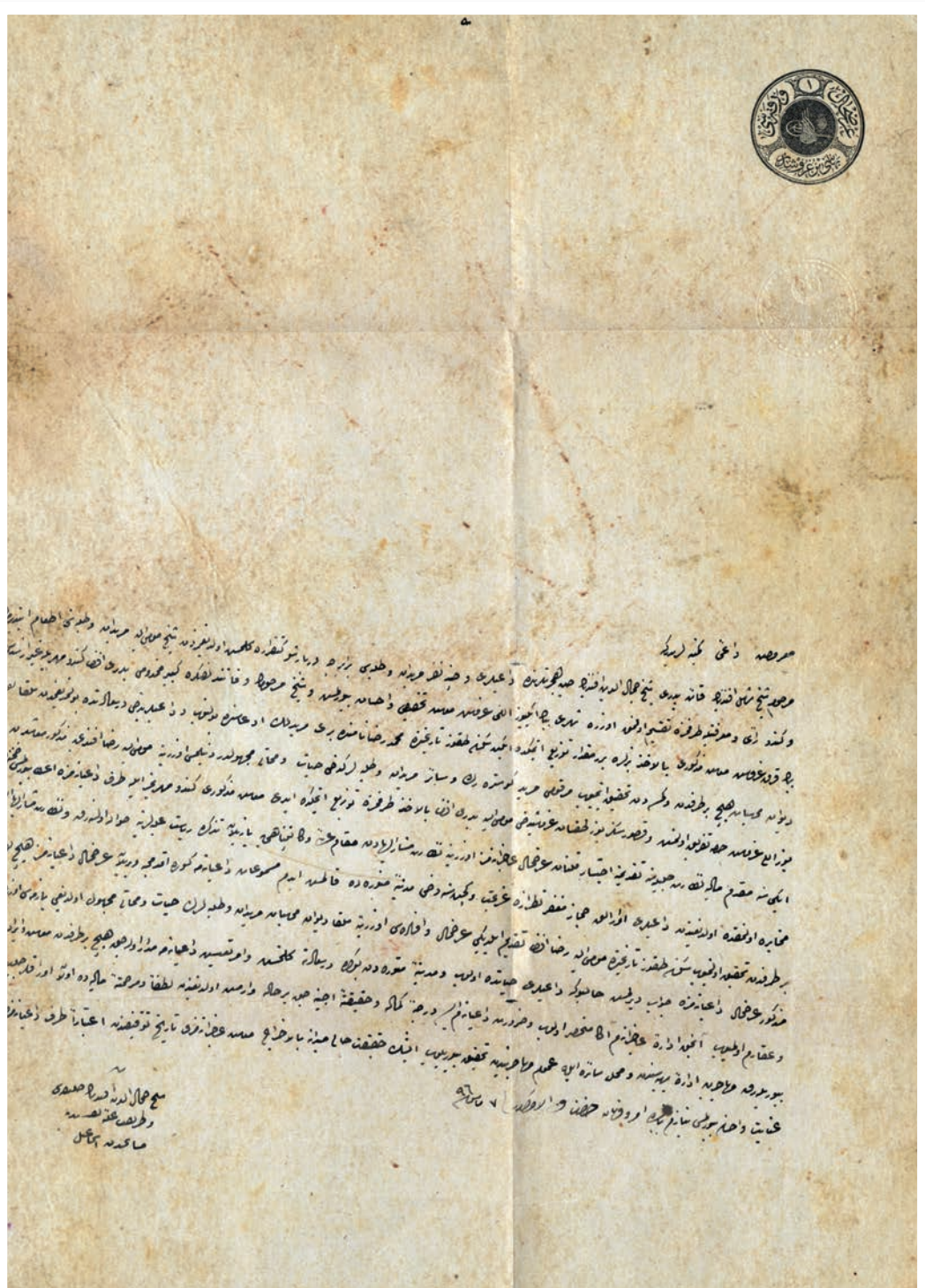
Şeyh Cemâleddin'in önemli rol oynadığı bir diğer husus da Sünnî olan Kafkas Müslümanlarının Sünnîliğin ve hilafetin merkezi konumunda bulunan Osmanlı Devleti'yle olan manevî ve organik irtibatlarını sağlamlaştırması olmuştur. Özellikle Sünnî tasavvuf networkünün en önemli kurumlarından biri olan Nakşibendî

28 Şuayb el-Bâkunî, *a.g.e.*, s. 448; Muhammed Karakî, *a.g.e.*, s. 92; Bennigsen-Quelquejay, *a.g.e.*, s. 339; A. N. Smirnov, *Muridizm na Kavkaze*, Moskova 1963, s. 151.

29 Bennigsen-Quelquejay, *a.g.e.*, s. 338-339.

30 *Târihçe-i Gazavât-ı Dağıstan*, haz. M. Fahrettin Kırzioğlu, İstanbul 2000, s. 60.

31 Mektup için bk. Bennigsen-Quelquejay, *a.g.e.*, s. 343-346.

Şeyh
Cemaleddin
Efendi
hulefasından
İsmail
Efendi'nin
göçü
hakkında
belge, BOA,
ŞD, nr. 2898-
63

-Hâlidî tefekkürünün de merkezi Osmanlı coğrafyasıdır. Tarikatın pîri sayılan Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin Osmanlı sultanlarını Dîn-i Mubîn-i İslâm'ın hâmîsi sayması ve müntesiplerine de halife sıfatına sahip padişaha hatm-i hâcegândan sonra dua etmelerini söylemesi³² Hâlidîlerin Osmanlı'yı tarikatın merkezi olarak görmelerini sağlayan sebeplerinden sadece biridir. Bu sâikle Kafkas Hâlidîleri de Sünnîlik ve tasavvufî meslek açısından hem de hilâfetin merkezi olması sebebiyle Osmanlı'yı ikinci yurtları olarak görmüşlerdir. Pek çok Kafkaslı öğrenci ilmi eğitimleri için Osmanlı'ya gelerek Osmanlı kültürünü vatanlarına taşımış, İstanbul'dan getirdikleri kitaplarla Kafkaslar'da dinî hayatı ihya etmişlerdir³³. Şeyh Cemâleddin de Ruslara karşı mücadelelerinde kendilerine kardeş gördükleri Osmanlı halkında yardım istemiş ve Osmanlı sultanını en büyük imam, yüce halife ve ulu sultan sıfatlarıyla anmıştır. Şâmil'in teslim olduğu 1859 yılından sonra da kendisine en uygun yurt olabilecek yer olarak Osmanlı'yı görmüştür.

Sonuç

Bir bölgenin tarihî zenginliğinin ve kültürel değerlerinin oluşumunda o bölgede yaşamış olan veya medfûn bulunan manevî şahsiyetlerin önemi büyüktür. Bununla birlikte Türk-İslam kültürü kendi ulvî değerleri bağlamında öncelediği, geçmişini tarihî-manevî unsurlarıyla öğrenip gelecek perspektifini bu bağlamda oluşturmaya çalışan insan şahsiyetini oluşturmada bu manevî şahsiyetleri her daim müstesna bir yere koymuştur. Bu ideal çerçevesinde Türk-İslam tefekkürü tarihî refleksleri itibarıyla ister yerli ister yabancı olsun Sünnî düşünceye sahip, halifeye bağlı, İslam toplumunu kaynaştırıcı her değere, düşünceye ve kişiye sahip çıkmaya çalışmıştır. Makalemizde hayatını ve tasavvufî şahsiyetini incelediğimiz Şeyh Cemâleddin Gazikumukî de bu abidevî şahsiyetlerden biridir. O, Sünnî tasavvuf tefekkürünün en önemli ekollerinden biri olan Nakşibendî-Hâlidî tefekkürünün Dağıstan ve Azerbaycan gibi Kafkasların önemli merkezlerinde yayılmasına sebep olmuştur. Ayrıca Arapça olarak kaleme aldığı eseri "*el-Âdâbu'l-mardıyya fî't-Tarîkatî'n-Nakşibendiyye*" Kafkas halklarına yönelik

32 Mevlânâ Hâlid mektûbâtında şu şekilde duayı tavsiye etmiştir. "Allah'ım büyük himmet sahibi olan sultanımızı muhafaza eyle. Onu gaybın askerleriyle teyid eyle. İslam dîni muhafaza etmeye yardım eyle. Günler devam ettikçe ehlerinden ona halef olabilecek kimseleri payidar eyle. KArad enizde askerlerimizi galip eyle. Vezirlerini, yardımcılarını ve elçilerini ıslah eyle. Sultanımızı ve yardımcılarını, beldelerin imarına kulların rahatına sebep kıl. Onlarla Sünnet-i seniyyeyi ihya ettir. Parlak ve açık nebevî şeriâtın alametlerini onlarla yücelt." Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî, *Mektûbât-ı Mevlânâ Hâlid*, haz. Muhammed Ali Karadâğî, Beyrût 2015, s. 344.

33 Bunların en önemlilerinden birisi de Nakşibendî-Hâlidîliği Kafkaslara taşıyan İsmail Sirâceddîn-i Kürdemirî-i Şirvânîdir. Bk. İbrahim Erol, *a.g.e.*, s. 78-85.

Nakşibendiliğin esaslarını öğreten ve Hâlidîyye silsilesini Hz. Peygamberden o güne kadar sıralayan ilk eser olması hasebiyle önemli bir yeri haizdir. Kafkaslar-
da Ruslara karşı yürütülen ve batılılar tarafından “Müridizm” olarak isimlendi-
rilen hareketin Gâzi Muhammed ve Şeyh Şâmil gibi liderlerini Nakşibendîlik’le
tanıştırıp onların tarikata intisap etmesine vesile olan da yine Şeyh Cemâleddin
olmuştur. İlk başlarda Ruslarla savaş fikrine olumlu bakmayan Şeyh Cemâleddin
daha sonra durumun Kafkas halklarının aleyhine dönmesi sebebiyle mecburen
duruma müdahil olmuş, gerek Şâmil’le halk arasında çıkan anlaşmazlıkların çö-
zümünde gerekse de Şâmil için maddî destek talep etme hususunda gayret et-
miştir. Fakat o, 1859’da Şâmil’in teslim oluşundan sonra bölgede kadılık yapması
yönündeki Rusların teklifini reddedip önce Kars’a oradan da Üsküdar’a hicret
etmiştir. Üsküdar’da kaldığı müddet zarfında Dağıstan’dan gelen ziyaretçilerin
uğrak noktası da yine Şeyh Cemâleddin olmuştur. Tasavvufî şahsiyetin yüceliği,
Şâmil’le olan yoldaşlığı, tarikat silsilelerindeki yeri ve telif ettiği eseri sebebiyle
Şeyh Cemâleddin adı halen daha halk arasında yaşamaktadır. Günümüzde Da-
ğıstan ve Kuzey batı Azerbaycan’da sûfî gelenekten gelen insanların nazarında
Şeyh Cemâleddin ismi bilinmekte ve halen hatırlansa bile şeyhin Üsküdar’da
medfûn olduğu –pek az kimse hariç- maalesef unutulmuştur. Bu bağlamda hem
şeyhin Kafkas İslam ve tasavvuf medeniyeti için hem de Müridizm hareketindeki
fonksiyonlarını izah edecek çalışmalara ihtiyaç duyulmakla birlikte kabrinin de
Üsküdar’da olduğu bilgisinin kitlelere duyurulması gerekmektedir.